

Prästerna och pedagogiken på Bona – ett doing-genderperspektiv

Renée Frangeur

Forum för genusvetenskap och jämställdhet, Linköpings universitet

renfr@tema.liu.se

The Swedish state decided to build and assume the responsibility for Bona, a big “Borstal” for bringing up “vicious” boys 1905 – 1948. The boys from 15 to 18 years old, were sentenced by the courts for petty crimes, but got their punishments transformed to compulsory upbringing with no time limit. Their education at Bona was steered by fear of God and work discipline, officially. This is an investigation about how some of the clergymen used their privileged positions within the institution to construct various gender ideals, some of them more arbitrary and ambivalent than others. By practising a doing gender- perspective the different relations, representations and practices, used by the clergymen towards the boys, will be analysed. R.W. Connell’s theory on masculinities and the often contradictory processes in a gender regime will thus be illustrated.

Prästerna och pedagogiken på Bona – ett doing-genderperspektiv

På den statliga tvångsuppfostringsanstalten Bona skulle pojkar mellan 15 och 18 år lära sig arbetsdisciplin och gudsfruktan. Anstalten fanns under åren 1905 till 1948 och skulle erbjuda ett alternativ till fängelsestraff för stölder och snatterier eller till skyddshem för ”svår vagnart”. Prästerna var ansvariga för det pedagogiska arbetet och för den religiösa fostran på anstalten. Totalt blev de åtta till antalet under anstaltens 43 år. I detta kapitel refererar jag först några teorier om och metoder för analys av manlighetsskapande, därefter vad prästerna tilläts göra och vad de inte tilläts göra enligt stadgorna och för det tredje hur de skapade genus/klass/nationalitet genom sina praktiker och interaktioner med andra. Till sist sammanfattar jag genom att analysera hur prästerna kan uppfattas i en Connellsk maskulinitetshierarki – som medlöpare/ delaktiga i den hegemoniska ordningen eller som förhandlande med makten?¹ Mitt källmaterial är anstaltens årsberättelser, styrelseprotokoll, kungliga stadgor samt prästernas *Dagbok över underhållningen 1923 – 1948*, en kortfattad redogörelse för kulturaktiviteter, som prästerna höll i vissa år på anstalten.

De delfrågor jag ställer mig är: Kunde svaghet och känslighet hos bonapojkarna ingå i prästernas manlighetsfostran eller var enbart styrka och arbetsduglighet manliga ideal? Hur skildrades sexualiteten och kroppen i prästernas undervisning och fostran till manlighet? Vad var omanligheter enligt prästerna?² Hur utformade de pojkarnas aktiviteter i ett föränderligt perspektiv - som kontrast till eller bekräftelse av undergivenhet och foglighet?

Kroppskultur och manlighetsskapande

Manligheten har i regel varit intimt relaterad till produktionen. Arbetande, aktiva och kraftfulla manliga kroppar har idealiserats i bildkonst och skulptur. Män har oftast framställts som aktiva och som aktörer, menar Thomas Johansson, och tecken på svaghet och bräcklighet har framställts som omanligt. Defekter, känslighet och sensualitet har uppfattats som feminina. Den starka homofobin som män ofta utvecklat vid närmandet till andra mäns kroppar, har skapat svårigheter vid analysen av deras kroppslighet och sexualitet. I dag har däremot många män även tvingats se sig som sjuka, drabbade av impotens och andra svårigheter och blivit objekt för andras blickar. Numera förekommer även estetiska manliga kroppar i reklam och konsumtionsindustri. Den manliga kroppen är inte längre en given storhet utan är utsatt för nya reflexiva konstruktioner.³

Ett flertal organisationsteoretiker har sett förändringar i organisationer som köns/genusrelaterade t ex genom att studera bilder och symboler och internt mentalt arbete. De menar att dessa förändringar, som kan avläsas inte bara av könssegregeringen, inte är symmetriska utan asymmetriska dvs de kan se olika ut på olika arenor i organisationen.⁴ Elin Kvande hänvisar till Sandra Harding i det att hon även hälsar en teoretisk instabilitet i analysmetoden som befriande. Därför vill hon sträva efter att omfatta mångfalden och skillnad-

1 Enligt Thomas Johansson i *Det första könet? Mansforskning som reflexivt projekt* (Lund, 2000) s 39, bör man skilja mellan en mer medlöpare och en mer förhandlande position för R. Connells delaktiga/ medlöpare maskulinitet, i idem, *Masculinities* (Berkeley, 1995). I vardagen tvingas många män i denna position förhandla om makten både med kvinnor och andra män.

2 Jonas Liliequist diskuterar manlighetens motbild, omanligheten, i ”Från niding till sprätt. En studie av det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal” i *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv. FRN. Rapport 1999:4*. Anne Marie Berggren (red.).

3 Thomas, J s. 71 f.

4 Ewa Gunnarsson, ”I skuggan av dominerande diskurser - Konstruktioner av kön bland nomader och ’jordade’ i flexibla organisationslandskap” i *Manlighetens många ansikten - fäder, feminister, frisörer och andra män* red. Thomas Johansson/Jari Kuosmanen (Stockholm, 2003) s. 140.

erna i förståelserna av genus och inom kategorierna manligt och kvinnligt.⁵ I stället för att skapa fasta kategorier för vad som är kvinnligt och manligt i organisationer, ”substantivanalyserna”, vill Elin Kvande peka på möjligheterna att integrera klass, sexualitet, genus och ras i analysen. Hon syftar då på ett perspektiv, som hon kallat *Doing gender in organizations*, som ett svar på dessa utmaningar. Detta uppfattar genus som något som skapas kontinuerligt och inte som något vi är. Genus ses med andra ord inte som något som är bestämt utan något som skapas i olika mellanmänniska relationer.

Elin Kvande har fyra synsätt i sitt doing-gender perspektiv. Först ett *interaktionellt synsätt*. Med det menas att människor konstruerar genus i sociala situationer och därmed reproducerar eller förändrar sociala strukturer. I en myriad av tillfällen ”gör vi genus”, vi gör en ”genusuppvisning”. Vi kan konstruera genus på sätt som upprätthåller existerande genusrelationer eller vi kan utmana dem. Den dagliga konstruktionen och ibland dekonstruktionen av genus görs inom materiella och ideologiska staket som sätter gränser och möjligheter för radikal förändring.⁶

Vidare nämner Elin Kvande *praktiksynsättet* genom vilket människorna i organisationerna blir mer synliga. Joan Acker talar om *gendered practices* för att peka på att dessa är aktiviteter beroende av situationen, ”situerade”. Genom att de vanliga sakerna folk gör i sina dagliga aktiviteter ständigt upprepas skapar de också nya/gamla system. Praktiker är lokala, situerade och föränderliga. Genuspraktiker är alltså konkreta aktiviteter, det som folk gör och säger och vad de tänker om detta inom de materiella och ideologiska gränser som t ex köns-segregeringen skapar.

I ett *förhandlingsperspektiv* kan man för det tredje fokusera konflikter och samarbeten i organisationer. Kvinnor och män tillåts att göra vissa saker i organisationen beroende på konflikter, makt och intressen inom organisationen. *Det symboliska synsättet* till slut visar på hur vi tänker om genus när vi skapar genus och hur vi leds av uppfattningar och bilder av maskulinitet och femininitet. Kulturella uppfattningar av genus uppvisar oftare en större stabilitet än de på en interaktionell nivå. Man kan fokusera språk, symboler, myter, historier och ritualer och undersöka hur en organisation skapas. Även genom att se på de underliggande reglerna i en organisation kan en forskare analysera hur denna producerar symboler, mening och identitet.

Elin Kvande understryker att dessa perspektiv inte är oberoende av varandra utan kan kombineras på ett fruktbart sätt. Fördelarna är att aktiviteter syns, att varjedagspraktiker gör det, att både stabilitet och förändring kan framträda, att perspektivet flyter ihop med andra perspektiv som klass och etniskt perspektiv och det tillåter pluralitet och variationer. Hon arbetar på det sättet att hon flyttar sitt fokus från strukturer till aktörsskap och tillbaka till strukturer, därför att hon tror att det är viktigt att se hur aktörer påverkar och utmanar strukturer genom sina praktiker. Samtidigt påvisar hon vilka begränsningar som strukturer representerar. Kvande refererar även till Connell vad gäller strukturkonceptet och hans påpekanden av det ömsesidiga beroendet mellan strukturer och praktik i genusrelationerna. Men dessa relationer är dock ingen logisk enhet, som inte kan förändras historiskt.⁷

Prästernas positioner enligt stadgorna för anstalten.

I den kungliga stadgan för anstalten 1904 med direktiv för de olika befattningshavarna beskrivs predikantens och förste lärarens åligganden. Han skall som präst handha religions-

5 Elin Kvande, ”Doing gender in Organizations - Theoretical Possibilities and Limitations” i *Where have all the structures gone? Doing Gender in Organisations, Examples from Finland, Norway and Sweden* ed. Ewa Gunnarsson m fl (Stockholm 2003) s. 15.

6 Ibid. s 21-25.

7 Ibid. s 26-39.

vården på anstalten och bedriva kristendomsundervisning. Dessutom skall han som lärare ha hand om undervisningen i övriga läroämnen tillsammans med den andre läraren. Varje söndag/helgdag skall han förrätta gudstjänst och fullgöra de kyrkliga förrättningar som kan förekomma. Vidare skall han genom enskilda samtal med eleverna skaffa sig ”noggrann kännedom” om varje elev och verka för elevens sedliga förbättring samt föra kyrkobok och minnesbok över eleverna och skriva en årsberättelse till styrelsen om religionsvården på anstalten. Slutligen skall han ställa sig till efterrättelse efter vad som är föreskrivet för präst i svenska kyrkan.⁸

Det är tydligt att prästerna hade en särställning i arbetshierarkin på Bona. Det står inte någonstans i direktiven att prästen lyder under direktören, men däremot under svenska kyrkan och styrelsen. Över övriga anställda utövade direktören husbondevälde eller förmansskap.⁹ Prästerna hade sålunda en egen maktposition på Bona; genom sitt inflytande över elevernas själsliv och bokföringen av deras uppförande och brottsliga gärningar. Därför är det viktigt att analysera hur prästerna konstruerade genus, hur de utövade sin manlighetsfostran i sina dagliga gärningar. Jag delar in analysen här i följande underrubriker: *det interaktionella planet* – den personliga samvaron, *praktikerna* – skolan, konfirmationsundervisningen, gudstjänsterna, söndagsprogrammen, teatern, musiken och idrotten/utflykterna samt *det symboliska planet* – prästernas åsikter om pojkarna. *Förhandlingsplanet* anknuter till frågan om prästerna som eventuellt delaktiga/medlöpare i den hegemoniska manligheten.

Den personliga samvaron – interaktionen

För att återknyta till Elin Kvandes teori om det interaktionella planet och hur vi konstruerar genus i sociala situationer och därmed både skapar och normaliserar skillnader mellan män och kvinnor, så handlar prästernas pedagogik om enbart relationer till och konstruktionen av skillnaden mellan män, men där kvinnliga egenskaper och omanligheter används som avskräckande exempel.¹⁰ Kvandes uttryck ”genusuppvisning”, passar bra på Bona. Mina källor för genusuppvisningen är primärt de officiella årsredovisningarna, där det gällde för prästerna att visa upp vad de åstadkommit under året med pojkarna. En av de viktigaste uppgifterna både enligt stadgorna och som prästerna själva tolkade dem var den personliga samvaron. Man kan då räkna med att prästerna gärna framhöll sina goda resultat/ideal i samvaron med pojkarna och att dessa i huvudsak var i linje med anstaltens stadgar. Jag rör mig alltså både på ett diskursivt och ett narrativt plan liksom Johanna Esseveld beskriver konstruktionen av kön som social praktik i en artikel 2004.¹¹ Pojkarnas reaktioner på den personliga samvaron kan jag däremot inte uttala mig om utom i ett fall: Bildsköne Bengtssons.¹²

Arbetsdugligheten som ett av anstaltens mål och resultat av fostran både från präster och andra anställda på Bona framhövdes av flera av prästerna framför allt från den första tiden. Holger Bergwall kontrasterade ”det socialistiska klasshatet” som han fann hos pojkarna mot

8 SFS 41, 26 september 1904, s. 8. I minnesböckerna, ett slags elevmatriklar i folioformat över eleverna, infördes alla uppgifter om elevernas tidigare liv, deras brott och straff, deras skolgång på Bona och deras arbete eller straff efter Bona.

9 *Styrelseprotokoll 30/3 1905 och 8/6 1925*. Bonaarkivet, VLA.(Vadstena Landsarkiv)

10 I *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power and Institutional Change*, ed. Sarah Fenstermaker & Candace West (New York, London 2002) s. 31 och 37 understryks emellertid att homosociala sammanhang kan utgöra de mest intensiva och explicita arenorna för genusskapandet.

11 Se Johanna Esseveld, ”Kön/genus och sociologi i ett historiskt perspektiv” i *Sociologisk forskning nr 3: 2004*, s. 6.

12 Att samvaron med prästen Bergwall var viktig bekräftas av den s k *Bildsköne Bengtssons berättelse* ur sinnesundersökningsjournalen på *Fångvårdsanstalten i Norrköping*, VLA. Prästen under hans tid på Bona 1910 var en av de få han fann sympatisk; en vistelse som för övrigt mest inbegrep prygel, isoleringsstraff och rymningsplaner. Se också Malin Arvidsson, *Den bildsköne* (Malmö, 2005).

en uppskattning av böndernas arbete. Bergwall framhöll de borgerliga manliga dygderna att vara artig, ren, punktlig och tänka på sin framtid, vara ärlig och hålla ut i ett arbete. Sven Sundberg framförde arbetskarlen, den disciplinerade nyttige arbetaren, som ett ideal. Bertil Mogård betonade respekt för arbetet, pråktighet och skötsamhet som ideal. Även Theodor Carlsson nämnde kärlek till arbetet som ett mål för fostran av pojkarna. John Edvin Svanteson kritiserade bristen på uthållighet i arbetet hos bonapojkarna.

Gudsfruktan var det andra officiella målet och det nämndes också som ett ideal, men inte lika frekvent som det förra. Holger Bergwall försvarade sovcellerna med att där kunde eleverna hålla enskild andakt. Sven Sundberg framhöll ånger, skuld och syndernas förlåtelse, som skulle ge kraft åt bonapojkarna. Bertil Mogård betonade moral och religion i stället för innehållslös fritid och Theodor Carlsson hade förtroliga samtal om religionen som en förebild. Svanteson lyfte fram Jesus som en modig man, som en manlig förebild för pojkarna.

Självbehärskning framhöll flera av prästerna som en god manlig egenskap. För Sundberg var viljefostran och viljans herravälde över kroppen ett mål, där idrotten togs till hjälp. Mogård klagade på bristen på självbehärskning som ett kardinalfel hos bonapojkarna, medan Theodor Carlsson framhöll självbehärskning i samband med tobak, sprit och sexualitet som ett led i medborgarfostran. Svanteson kritiserade bonapojkarnas kraftuttryck och de sexuella skrytsamheterna. Som bland annat David Tjeder uttrycker det så var självkontrollen grunden för den borgerlige mannens makt över sig själv och över andra män. Makten även över omanliga typer som ”drinkaren, förföraren, onanisten, lättingen”¹³ – omanligheter som prästerna Bergwall, Mogård, Carlsson och Svanteson gärna använde i avskräckande syfte.¹⁴

I alla dessa exempel kan man säga att skapandet av manligt genus hos bonapojkarna låg väl i linje med de önskvärda borgerliga manliga egenskaperna vid framför allt anstaltens första tid, även om betoningen på *pojke* eller *karl* associerar till vissa olikheter i genusuppvisningen. Pojke är en mer oskyldig kategori än en karl. Pojke leder tanken till oansvariga barn och barndomens betydelse, en tankefigur som idealiserades vid förra sekelskiftet.¹⁵ Den förste prästen, Holger Bergwall, hade följaktligen en negativ bild av ordet karl, medan Sven Sundberg däremot insisterade på att använda ordet ”riktig karl” som en förebild för den kollektiva nationella fostran av bonapojkarna under första världskriget. Ordet karl var ett epitet som framför allt direktör Blomquist använde som exempel på anstaltens moraliska kraft- och viljefostran under 1920-30-talen.¹⁶ Både när det gäller direktör Blomquist och Sven Sundberg kopplades detta kollektiva ideal till nationella ideal och till bilden av Bona som ett samhälle och inte ett hem. Det kollektiva manliga idealet och den kvinnorädsla som soldatlivet skapade vid denna tid beskrivs av Klaus Theweleit i *Mansfantasier*¹⁷ och liknar Sundbergs karlideal i det att det skiljer sig starkast från den tidens ideala kvinnliga sfär.¹⁸

13 David Tjeder, ”Konsten att blifva herre öfver hvarje lidelse” i *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv FRN 1999*, s. 187.

14 Se *Årsberättelser 1905–1947*. Mogård ger exempel på en syndikalist, en rymmare, som söp och onanerade och en syfilitisk ”vrakspilla”, som blev präktiga och skötsamma på Bona. *Årsberättelser 1920, 1921 och 1922*.

15 Se t.ex. Maria Sundkvist och Bengt Sandin i *Korsvägar - en antologi om mötet mellan unga och institutioner förr och nu*, red. Kerstin Bergqvist, Kenneth Petersson & Maria Sundkvist (Stockholm 1995).

16 Genusregimen Bona och anstaltsdirektörerna., kapitel sex i Renée Frangeur, *Pojkar, pli och pedagogik, vanart och manligheter på Bonaanstalten 1905 – 1948* (Stockholm, 2007).

17 Klaus Theweleit, *Mansfantasier del 1* (Stockholm, 1996) passim.

18 Uttrycket *separata sfärer* används av många genusforskare för att illustrera manlighets- och kvinnlighets-konstruktioner under 1800-talet och vid förra sekelskiftet. Se Leonore Davidoff & Cathrine Hall, *Family Fortunes: Men and Women of the English middle class* (London, 1987) Yvonne Hirdman, *Genus - om det stabilas föränderliga former* (Stockholm, 2001) m.fl.

Men där fanns också genusuppvisningar som utmanade den existerande genustolkningen. Två präster under mellankrigstiden, Mogård och Carlsson, visade fram *förtroliga* relationer och *veka pojkar* som eftersträvansvärda ideal. En vek vilja tillhörde snarare de omanligheter som pastor Sundberg ville härda och förädla till riktiga karlar. Pastor Carlsson skiljde sig mest från de övriga i det att han också poängterade att en pojke gärna kunde vara *hjälpökande* i stället för hård. Carlsson önskade sig vänner och goda kamrater bland pojkarna, men han måste varit medveten om att han avvek från de önskvärda idealen, eftersom han genast la till att detta skulle ske utan sentimentalitet och ”kvinnlig” känslsamhet. Han var också den ende prästen som uppehöll sig vid pojkarnas sexualitet, som han menade var kontrollerad på anstalten och icke ”snedvriden” – i huvudsak.

Praktikerna: skolan, konfirmationen, gudstjänsterna, söndagsprogrammen, idrotten, musiken, sången, dansen och teaterarbetet.

Enligt Elin Kvande utmärks en genuspraktik av att genus och klass kombineras och uppfattas som positioner och genom en ständig upprepning av de vanliga sakerna folk gör i sina dagliga aktiviteter. Genusprocesser är konkreta aktiviteter, det som folk gör och säger och vad de tänker om detta inom de materiella och ideologiska gränser som t ex könssegregeringen skapar. Prästerna måste utföra vissa aktiviteter enligt stadgorna. Dit hörde skolundervisning, gudstjänst och konfirmationsundervisning. Det var konkreta aktiviteter, som ständigt upprepades på Bona. Prästerna klagade på att det var svårt att motivera eleverna för kristendomsundervisningen, konfirmationsundervisningen och för undervisning i historia och kultur. Dels hade eleverna olika förkunskaper och få var intresserade av dessa ämnen och dels kunde man inte tillgripa vanliga folkskolemetoder som läxläsning eftersom det inte fanns tid till det på kvällarna. De traditionella borgerliga bildningsämnena om kungarnas bragder och den svenska historien, som var grundbulten i folkskolans undervisning och som speglade den manliga nationella klassordningen vid 1900-talets början, hade ingen större framgång på Bona.¹⁹ Christina Florin och Ulla Johansson skriver i *Där de härliga lagrarna gro...* att det var en blandning av lutheranska och borgerliga dygder, som lärdes ut i läroverken. Till de dygderna hörde självdisciplin, driftskontroll, prestation, flit, uthållighet och handlingskraft,²⁰ liknande den karaktärsfostran som pastorerna Carlsson och Emanuel Nyberg betonade att de försökte förmedla till eleverna med tillägget att även lydnaden markerades, vilken mer hör till en underordnad position.²¹ Prästerna försökte skapa en klassfostran med borgerligt nationella manliga förebilder i skolans undervisning, till synes utan större framgång.

Större framgång hade andra aktiviteter. Eleverna visade stort intresse för att läsa böcker, skriva uppsats och brev och att sjunga, rapporterade prästerna samstämmigt. De lyssnade gärna till högläsning och skrev själva i elevtidningen *Bonagrabben*, som kom ut sporadiskt. Det var snarare kreativa aktiviteter, som gick hem bland pojkarna än katederundervisning i de vanliga ämnena, historia och kristendomskunskap. När pojkarna fick utlopp för sina skapande behov och kunde engageras i utflykter i samband med konfirmationsundervisningen, då fungerade de vardagliga obligatoriska aktiviteterna, som var prästernas, bra. På det sättet tvingades prästerna av den knappa situation de befann sig i vad gäller skolan och konfirmationsundervisningen att tänja på gränserna för underordningens genus utan att de gjorde någon

19 Se Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*. del II (Stockholm, 1995) och Åke Isling, *Det pedagogiska arvet. Kampen för och emot en demokratisk skola* (Stockholm, 1988).

20 Christina Florin & Ulla Johansson, *Där de härliga lagrarna gro ... Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914* (Stockholm, 1993) s. 43 ff och s. 38.

21 Isling s. 463. Isling betonar att i folkskolan lärde sig eleverna att bli undersåtar men i ett framstående folk. De nationella hjältarna skulle man inte efterlikna utan se upp till.

större ideologisk eller pedagogisk affär av det. Ett undantag var Holger Bergwalls kommentar att folkskolan varit för dogmatisk och bara sysslat med minnesövningar och att man därför måste tillgripa ”friare former” för pedagogik. Det kan man snarare kalla en variant av den *learning by doing*, som är grunden för scoutrörelsens fysiska aktivitetspedagogik och som enligt Bo Nilssons analys skulle bli en motvikt mot folkskolans ensidiga betoning av bokläromer och teoretisk intelligens.²² Per-Johan Ödman skriver att John Deweys idéer om att förena praktik med pedagogik börjat få inflytande i Sverige över pedagogiskt tänkande sedan 1900-talets början.²³

Vad gäller söndagsprogrammen och festerna framstår den ”dubbla pedagogik” som prästerna skapade speciellt tydligt. Dels fanns kontrollen där på det sättet att söndagsprogrammen skulle bli en uppbygglig motvikt mot snus och kortspel och inte heller för mycket bio och dels kreativiteten genom att pojkarna uppmuntrades att ta egna initiativ till samkväm, rumsdekorationer och festprogram. Dels censurerades pojkarnas brev²⁴ och dels stimulerades de till att göra egna cabaréprogram på scenen i gymnastiksalen. Scoutaktiviteterna bland pojkarna, som leddes framför allt av pastor Carlsson, ordförande i Östergötlands pojkscoutkår, är andra exempel på blandningen av kontroll och kreativitet. Pojkarna skulle å ena sidan förmås att avstå från smygrökning i scoutgruppen och stå ut med att vara påpassade av övriga elever, å andra sidan fick några elever till slut delta tillsammans med de anställdas pojkar i scoutaktiviteterna och alla elever deltog i festerna i samband med scoutbesök från Örebro. Kärleken till djur och natur och lägerlivet ingick i scoutmoralen och skulle skapa riktiga män enligt Bo Nilsson i hans kapitel om scoutrörelsens retoriska maskulinitet i avhandlingen *Maskulinitet*.²⁵ Lägerliv och utflykter förekom på Bona, men inte alls i den utsträckning som de gör i scoutrörelsen. Med scoutidealet följde också ett klassöverskridande projekt, ett klasslöst brödraskap, som visserligen motsades av lydnad och respekt för auktoritet, men som ändå var uttalat i scoutlagen. Denna betoning av en brödraskapstanke avspeglade det inledande 1900-talets genusosäkerhet, menar Bo Nilsson.²⁶ På Bona var emellertid hierarkierna och skillnaderna mellan fostrare och elever nästan alltid närvarande och motverkade det klasslösa scoutidealet.

På ett plan kunde Bonas ideal och scoutrörelsens däremot samverka. Den fysiska fostran var lika viktig på Bona som i scoutrörelsen, där en kraftig vältränad kropp sågs som ett exempel på god karaktär.²⁷ En idrottsplan med läktare för fotbollsmatcherna prioriterades tidigt i anstaltens historia och år 1920 stod en riktig gymnastiksal färdig dessutom med en scen för teateruppsättningar. Bonapojkarna uppmuntrades att visa framfötterna inför andra pojklag och publiken i fotbollsmatcher och andra idrottstävlingar. Under 1800-talet ökade vurmen för gymnastik och sport som en del i konstruktionen av den moderna maskulinitetens ideala självbehärskning i motsats till en tidigare känslsamhet, skriver Claes Ekenstam.²⁸ I många sammanhang strävade prästerna att inpräglade en sådan självbehärskad karaktär i bonaeleverna. Genom den fysiska fostran, där prästerna deltog som ledare i varierad utsträckning, kunde

22 Bo Nilsson, *Maskulinitet. Representation, ideologi och retorik* (Umeå 1999) s. 48 och 57. Om Holger Bergwall och folkskoleundervisningen, se *Årsberättelsen 1909*.

23 Ödman s. 597 f.

24 Se kapitel fem i boken om Bonaanstalten.

25 Nilsson s. 75.

26 Ibid. s. 67 ff.

27 Ibid. s. 59.

28 Claes Ekenstam, ”Rädd att falla. Gråtens och mansbildens sammanflätade historia” i *Manligt och omanligt* s. 168. Se även Jens Ljunggren, *Kroppens bildning- linggymnastikens manlighetsprojekt 1790-1914* (Stockholm, 1999) s. 243 ff. Den senare betonar även ett idealistiskt antikt och sedligt bildningsideal i kombination med manlig självbehärskning i gymnastiken. Linggymnastiken blev ett sätt att kombinera tradition och modernitet.

flera av de tidigare nämnda manliga idealen som styrka, självbehärskning, prestation, uthållighet och handlingskraft konstrueras. I det fallet var pedagogiken entydig under hela bonatiden.

Som en kontrast mot det dominerande självbehärskade mansidealet skapade pastor Svanteson under hela sin tjänstetid olika typer av musikaktiviteter och framför allt inmutade Theodor Carlsson ett utrymme för en intensiv teaterverksamhet (mellan fyra och sju premiärer/år) under i varje fall sju års tid på Bona. Detta skedde under mellankrigstid och efterkrigstid. Pojkarna kunde spela manliga och kvinnliga roller, utklädda i kostymer och sminkade, mot pastorn ofta i huvudrollen och uppträda inför publik på Bona och utanför anstalten. De kunde även turnera med 40-mannakören eller i ett kapell bestående av bland annat dragspel spela dansmusik, som var en vid denna tid i den offentliga debatten kritiserad aktivitet.²⁹ De kunde dessutom bilda jazzkapell och dansa till jazzmusiken i gymnastiksalen.³⁰ Denna teaterlek och lek med manligheter och kvinnligheter var något som annars kunde förekomma utanför en institution som Bona, på teatern och dansbanan under denna tid och som definitivt skiljer sig från den undergivenhet som enligt Foucault konstruerades av fängelsesystemet.³¹ Men båda dessa präster stötte också på svårigheter i form att kritik från övriga anställda för ett alltför stort engagemang i eleverna eller att de bästa sångarna i kören saknades, eftersom de låsts in i isoleringsstraff, då det var dags för repetition.³² Dessa pastorer utmanade den konventionella bonamanlighetens betoning på enbart arbetsduglighet och gudsfruktan som manlighetsideal.

Det symboliska planet: Åsikter om pojkarna

Det symboliska synsättet skall visa hur vi tänker om genus när vi skapar genus. Våra uppfattningar om maskulinitet och femininitet styr oss när vi praktiserar genus och interagerar med andra. Kulturella uppfattningar av genus uppvisar oftare en större stabilitet än de på en interaktionell nivå, menar Elin Kvande. I Bonas fall är det åter prästernas diskursiva konstruktioner av pojkarna i årsberättelserna, som är den viktigaste källan. Gränserna mellan framför allt det interaktionella planet och det symboliska kan ibland vara svåra att upprätthålla, eftersom de förhållningssätt prästerna ville åstadkomma i relation till eleverna och deras åsikter om eleverna i många fall hängde samman eller kontrasterade varandra.

Den vanligaste symbolen för en bonapojke i prästernas språkliga uttryck, åtminstone fram till 1930-talet, var att pojkarna saknade ett riktigt hem, de var mer eller mindre *hemlösa*. Sorglig uppfostran i hemmet, mor skämmer bort och far slår, skriver Holger Bergwall 1905. Hemmet saknas i pojkarnas bakgrund och det är industrialismens fel att båda föräldrarna är på bortaarbete. Gatans äldre pojkar blir fostrare och föreningsväsendet sliter familjen isär, menar

29 Se Hans-Erik Olson, *Staten och ungdomens fritid – kontroll eller autonomi?* (Lund, 1992) om dansbanorna som osedlighetshärdar och Roddy Nilsson i *Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780-1940* (Lund, 2003) om diskussionen om ”dansbaneeländet” som ett tecken på ungdomens förfall under 1930-40-talen. Se även pastor Sundberg nedan.

30 Johan Fornäs skriver i *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen* (Stockholm, 2004) s. 45 ff att jazzen var ett uttryck för modernitet på 1920-talet med sina synkoperade rytmer och improvisationer, sin afroamerikanska kultur och kollisioner mellan kropp och maskin. Jazzen utmålades då som en farlig farsot av kulturbevararna.

31 Se *Dagbok över underhållningen* samt *Årsberättelser 1923–1948*. Under 1920-talet hade teatern både i Sverige och i Europa/USA en uppgångsperiod med dramatiker som Pär Lagerkvist, Berthold Brecht och Eugene O'Neill, se Ingvar Holm, *Industrialismens scen* (Stockholm, 1979) och *Drama på scen* (Stockholm, 1969). I *Socialdemokraten* 5/7 1922 skrev Gurli Herzman-Ericsson om en uppfostringsanstalt utanför Berlin, ”En uppfostringsanstalt efter moderna och humana principer”, där eleverna spelade teater och hade ett eget musikkapell och direktören menade att musik och målarkonst var bättre metoder att påverka de unga sinnena med än kroppsaga och hårda befallningar. Om Foucault och fängelsesystemet, se idem, *Övervakning och straff* (Stockholm, 1987).

32 Se *Årsberättelser 1927 och 1942*.

samme präst 1907. En känner varken far eller mor, en är uppvuxen på fattighuset, en hade en mor som bodde än här och än där, konstaterar Emanuel Nyberg 1912. ”Hemmens betydelse för barnens framtid kan ej överskattas”, formulerar sig Sven Sundberg 1914. Samme präst konstaterade 1917 att ”hemmens sönderbrytande” var huvudorsaken till vanart och brott. Även Bertil Mogård uttryckte sig på liknande sätt. Spritmissbruk och splittrade hem fanns i de flesta pojkars bakgrund och både bristfällig tillsyn och försummad uppfostran var de viktigaste orsakerna till att pojkarna hamnade på Bona, menade Theodor Carlsson i en tillbakablick på anstaltens första 25 år. Att skapa hem i stället för kollektiv fostran i fortsättningen, menade Svanteson, skulle vara en framgång.³³ Hemmet var som Roddy Nilsson med flera påpekat ett av förra sekelskiftets mest symboltyngda ord och anknöt till begrepp som god ordning och bra uppfostran och ansågs även som ett värn mot de samhällsupplösande krafterna.³⁴

Under anstaltens första 30 år uppehöll sig prästerna mycket vid skillnaden mellan *stadsgossarna* och *lantgossarna*. Holger Bergwall framhöll att stadspojkarna var mer vakna och intresserade medan pojkarna från landet var mera pålitliga, jämna i arbetet och lättare att tas med. De hade inte varit med om så mycket ont som kamraterna från staden. Å andra sidan kunde de senare vara mera ärftligt belastade eller ha defekter i själslivet. Två typiska *ligapojkar* från en av våra större städer anlände 1916, påpekade Sven Sundberg. Springpojksystemet i de större städerna var ofta av ondo. Pojkarna levde okontrollerat, privatlivet var i hemmens händer, men de var inte mycket hemma och de tjänade bra med pengar, fick fast lön och dricks, fastslog pastorn Eric Wijkmark 1919. Men även lantpojken kunde genom en flackande tillvaro bli en ligisttyp, som står på station och faller för lusten att oärligen skaffa sig pengar och resa till staden för att roa sig, tyckte Bertil Mogård. Stadspojkarna hade bättre skolunderbyggnad, var mer vakna och iakttagande medan pojkarna från landet var lättare att handskas med och mer jämna, menade dock Theodor Carlsson.³⁵

Med åsikterna om de mer intresserade men problematiska pojkarna från städerna kan uppfattningarna om *ungdomens osedliga uteliv* hänga samman. Det ”lätt sinniga, råa, stinkande orena nöjesliv, som lever av arbetarungdomen av båda könen” berodde på förakt för auktoriteter och kyrklig sed, frigjort liv i kamratkretsen med visor och dragspelsmusik, poängterade Sven Sundberg. Där fanns intressen som bio, fotboll, boxning och Örgryte fotbollslag men inte innantilläsning, raljerade Carlsson, som annars var noga med att betona pojkarnas mångfaldiga typer som veka, lättleda, med brutna viljor, imbecilla, begåvade, oärliga, sinnliga karaktärer, vagabonder, slöa och utan högre intressen. Även pastor Svanteson irriterade sig över ungdomens nöjesliv, påverkat som det var av den ”översexualiserade” nöjesindustrin.³⁶

Prästernas åsikter om pojkarna faller inom ramen för de mera stereotypa föreställningar om pojkarna som anstaltens officiella kategoriseringar och de första statliga utredningarna ger uttryck för.³⁷ På det sättet visar sig kulturella föreställningar mer stabila än de på andra nivåer. Även de föreställningar om ”tattarna” som prästerna då och då lät undslippa sig faller inom dessa ramar. ”Tattarblodet visar sig som både inre och yttre egenskaper och hade inflytande på brottsligheten bland ungdomen: en tydlig yttlig typ, otyglade lynnesutbrott,

33 *Årsberättelser* 1905 s. 3, 1907 s. 22 f, 1912 s. 34 f, 1914 s. 33 f, 1917 s. 19 ff, 1919 s. 18, 1929 s. 36–38 och 1945/46 s. 5.

34 Roddy Nilsson, *Sanningen om ungdomen. Normer, värderingar och föreställningar kring 1900-talets ungdom. En pilotstudie* (Centrum för kulturforskning, Växjö universitet, Rapport nr 3, 2001) s. 25.

35 *Årsberättelsen* 1905 s. 5, 1907 s. 23, 1916 s. 23, *Årsberättelsen Venngarn* 1919 s. 14 ff, 1919 s. 18 och 1932 s. 3.

36 *Årsberättelsen* 1914 s. 33 ff, 1929 s. 34 ff och 1943.

37 Se boken om Bona, kapitlen två och sju.

smidig inställsamhet, opålitlig karaktär, håg för dagdriveri och olovligt avvikande,” fastslog Sven Sundberg och fortsatte med att bedöma dem som under de ”normalt svenska” moraliskt och socialt. Samma ”tattarsläkt” hade haft medlemmar intagna vid olika tider på Bona enligt Sundberg. Även pastor Carlsson menade att om det kom någon, som varken kunde läsa eller skriva till anstalten, så var de i regel av ”tattarsläkt”. De var ett tiotal under de första 25 åren, ansåg han.³⁸

Förhandlande eller medlöpande manlighet?

I inledningen ställde jag mig frågan om prästerna var maktens medlöpare på Bona eller om de kunde förhandla om någon annan position för sin pedagogik och sitt genusskapande. För att kunna svara på det måste jag utgå ifrån de olika nivåerna, arenorna, där genus skapas enligt Elin Kvande. På ett symboliskt plan i de språkliga konstruktioner om pojkarna som prästerna uttryckte i årsberättelserna, så framstår de verkligen som maktens medlöpare. Deras uppfattningar om de hemlösa, stadspojkarna eller lantpojkarna, med ett sedeslöst uteliv bakom sig eller som degenererade eller ”tattare” skiljer sig inte alls från tidens tal eller anstaltens officiella kategoriseringar. Det bekräftar Kvandes ståndpunkt att på det symboliska planet är genuskonstruktionerna trögare och mera stabila.

På det interaktionella planet formulerade prästerna mest tankar om arbetsduglighet, borgerlig karaktärsfostran och gudsfruktan som mål för sin personliga samvaro med pojkarna. Någon framhöll en nationell karaktighet som mål, andra de borgerliga pojkidealen. Två präster från mellankrigstiden betonade dock vekheten, känsligheten och det hjälpsökande som önskvärda karaktärsdrag att framlocka ur pojkarna, vilket tyder på en viss genusambivalens. Den ene av dem uppehöll sig explicit vid det sexuella tillståndet bland pojkarna på Bona, vilket han betonade var bättre, trots någon ”snedvridning” av sexuella drifter, än i samhället utanför anstalten genom det friska och härdande utelivet och övervakningen av eleverna.³⁹

I de konkreta pedagogiska situationerna däremot visade sig prästerna vara mer eller mindre tvingade till att även uppmuntra andra genuskaraktäristika än de vanliga borgerliga eller underordnat manliga. De skapade en dubbel pedagogik, som jag kallar den, med betoning både på kontroll och kreativitet. På grund av de knappa omständigheterna för skolan, konfirmationsundervisningen, gudstjänsterna och fritidsaktiviteterna tvingades/ uppmuntrades de att använda learning by doing-metoder för pedagogiken. Delvis kan scoutaktiviteterna på anstalten och scoutmoralens aktivitetspedagogik förklara bakgrunden till denna dubbla pedagogik. Prästerna berömde också enstämigt pojkarna för att de läste mycket på egen hand, skrev uppsatser och brev flitigt och framför allt för att de sjöng så starkt och vackert i kyrkan och i kören. Deras fysiska prestationer i idrottssammanhangen och på fotbollsplanen vann uppmärksamhet bland traktens befolkning och i tidningar. Eleverna uppmuntrades dessutom till att ta egna initiativ till underhållning på söndagar och i dagrummen och till att skriva en egen tidning och av två av prästerna att musicera, sjunga och spela teater på anstalten och utanför den.

Framför allt två av de präster, som stannade längst på anstalten, lade ner mer tid på att engagera pojkarna i skapande verksamheter än på kristendomsundervisningen under modernitetens genombrott i Sverige 1920 till 1940, visserligen under visst motstånd från anstaltsled-

38 Årsberättelsen 1918 s. 24 och 1932 s. 2.

39 Skrev han detta i försvar mot antydning om motsatsen liksom han betonade skillnaden mellan kvinnlig känslsamhet och sin egen förkärlek för veka pojkar? Flera av mina informanter återgav med viss indignation rykten om att denne präst var homosexuell, en ryktesspridning som dock kunde bero på avundsjuka för att han hade en utmärkt hand med pojkarna. I vilket fall var det denne präst, som fick hålla festpredikan, när anstalten fyllde 40 år 1945. Se *Handlingar rörande organisation och avveckling 1904-1948. Volym 3. Styrelsen. VLA.*

ningen eller andra anställda. Det var aktiviteter där både egenskaper som uthållighet och disciplin men även kreativitet, inlevelseförmåga och självständighet uppmuntrades. I teatersammanhangen lekte dessutom pastor Carlsson medvetet med de identiteter, som utmärker en borgerlig manlighet, genom att eleverna bland annat spelade seriösa kvinnliga roller eller drev med den konventionella manligheten (t.ex. i pjäsen *Tre förälskade poliskonstaplar*).⁴⁰

Pastor Svanteson, som lärde ut musiken och körsången, hade däremot stöd av den andre direktören, hans fru och sin egen fru för sina kreativa aktiviteter och behövde inte kompromissa med dem som fysiska personer. Han kunde dessutom anknyta till folkhemmets nya genusmönster med tydligare och mer avgränsade poler både för kvinnligheten och för sin manlighetsfostran.⁴¹ Däremot måste han förhandla med en hegemonisk manlighet som, i fallet med körsångarna i isoleringsstraff, symboliserades av styrelsen och övriga anställda i anstaltens ledning. I vilket fall uppfattar jag inte dessa två präster som enbart maktens medlöpare utan som med makten kompromissande eller förhandlande pedagoger. Anstalten gav med andra ord utrymme för annat än att enbart skapa en underordnad manlighet. Det var möjligt för prästerna i synnerhet under anstaltens senare period från 1920-1940-talen att tänja på gränserna för underordningens genus om än inte att bryta mot dem på Bona.

Referenser

- Bonaarkivet* VLA (Vadstena Landsarkiv): Dagbok över underhållningen Styrelseprotokoll, Årsberättelser.
- Arkivet för Fångvårdsanstalten i Norrköping*, VLA: "Bildsköne Bengtssons berättelse" ur Sinnesundersökningsjournalen.
- Arvidsson, Malin, *Den bildsköne* (Malmö, 2005)
- Connell, R. *Masculinities* (Berkeley, 1995).
- Davidoff, Leonore & Hall, Cathrine. *Family Fortunes: Men and Women of the English middle class* (London, 1987).
- Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power and Institutional Change*, ed. Sarah Fenstermaker & Candace West (New York, London 2002).
- Ekenstam, Claes. "Rädd att falla. Grätens och mansbildens sammanflätade historia" i *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv. FRN. Rapport 1999:4*. Anne Marie Berggren (red.).
- Esseveld, Johanna. "Kön/genus och sociologi i ett historiskt perspektiv" i *Sociologisk forskning nr 3: 2004*.
- Florin, Christina & Johansson, Ulla. *Där de härliga lagrarna gro ... Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850 - 1914* (Stockholm, 1993).
- Fornäs, Johan. *Moderna människor. Folkhemmet och jazzen* (Stockholm, 2004)
- Foucault, Michel. *Övervakning och straff* (Stockholm, 1987, 1993).
- Frangeur, Renée. "Jämställda män och andra män i folkhemmet" i *Arbetarhistoria 2004/4*.

40 Jens Ljunggren skriver i *Känslornas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet* (Stockholm, 2004) s. 262 ff om att den bildade manliga eliten i Tyskland under 1800-talet och början av 1900-talet både var gränsöverskridande och gränsupprättande. Den satte sig emot att inskränka sitt väsen till en mot kvinnligheten polär manlighet utan inneslöt i sig snarare traditionellt kvinnliga egenskaper som känsla och andlighet. På Bona kunde tydligen den homosociala gemenskapen under den förste direktörens tid inbegripa kreativt "kvinnliga" drag inom vissa, men subtila, gränser.

41 Renée Frangeur, "Jämställda män och andra män i folkhemmet" i *Arbetarhistoria 2004/4* och Johan Fornäs, *Moderna människor*.

- Frangeur, Renée. *Pojkar, pli och pedagogik – vanart och manligheter på Bonaanstalten 1905–1948* (Stockholm, 2007).
- Gunnarsson, Ewa. ”I skuggan av dominerande diskurser - Konstruktioner av kön bland nomader och ´jordade´ i flexibla organisationslandskap” i *Manlighetens många ansikten - fäder, feminister, frisörer och andra män* red. Thomas Johansson/Jari Kuosmanen (Stockholm, 2003).
- Hirdman, Yvonne. *Genus- om det stabilas föränderliga former* (Stockholm, 2001).
- Holm, Ingvar. *Drama på scen* (Stockholm, 1969).
- Holm, Ingvar, *Industrialismens scen* (Stockholm, 1979).
- Isling, Åke. *Det pedagogiska arvet. Kampen för och emot en demokratisk skola* (Stockholm, 1988).
- Johansson, Thomas. *Det första könet? Mansforskning som reflexivt projekt* (Lund, 2000).
- Korsvägar - en antologi om mötet mellan unga och institutioner förr och nu*, red. Kerstin Bergqvist, Kenneth Petersson & Maria Sundkvist (Stockholm 1995).
- Kvande, Elin. ”Doing gender in Organizations - Theoretical Possibilities and Limitations” i *Where have all the structures gone? Doing Gender in Organisations, Examples from Finland, Norway and Sweden* ed. Ewa Gunnarsson m fl (Stockholm 2003).
- Liliequist, Jonas. ”Från niding till sprätt. En studie av det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal” i *Manligt och omanligt* (se ovan).
- Ljunggren, Jens. *Kroppens bildning- linggymnastikens manlighetsprojekt 1790-1914* (Stockholm, 1999).
- Ljunggren, Jens. *Känslornas krig. Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet* (Stockholm, 2004).
- Nilsson, Bo. *Maskulinitet. Representation, ideologi och retorik* (Umeå 1999).
- Nilsson, Roddy. *Kontroll, makt och omsorg. Sociala problem och socialpolitik i Sverige 1780 - 1940* (Lund, 2003).
- Nilsson, Roddy. *Sanningen om ungdomen. Normer, värderingar och föreställningar kring 1900-talets ungdom. En pilotstudie* (Centrum för kulturforskning, Växjö universitet, 2001).
- Olson, Hans-Erik. *Staten och ungdomens fritid – kontroll eller autonomi?*(Lund, 1992). *Socialdemokraten* 5/7 1922.
- Tjeder, David. ”Konsten att blifva herre öfver hvarje lidelse” i *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv FRN 1999*.
- Theweleit, Klaus. *Mansfantasier del 1* (Stockholm, 1996).
- Ödman, Per-Johan. *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria. del II* (Stockholm, 1995).